

Aleksandar Barbačić

DOSTOJEVSKI I ATEIZAM*

1. Utjecaj

Već sama slika Dostojevskoga govori nam da je to morala biti sumorna i mračna ličnost. Njegov drug Trutovski piše da mu je »pogled bio uvijek zamišljen, dosta nepristupačan, da ga on ne može zamisliti da se smije ili da se razveseli u društvu svojih drugova«. Ali nije ni čudo, jer je Dostojevski trpio od padavice, koja ga je i dva puta tjedno lomila. Dobio je i pretešku baštinu od oca i majke. No krivo imaju njegovi protivnici kad iz te njegove nevolje prave krive zaključke, kad postavljaju u sumnju cijelo njegovo djelo. Dr Stanojević u svom djelu »Tragedija genija« veli za Dostojevskoga da je njegov fanatizam za Krista imao slab učinak u životu. Zamjera mu što je prekinuo vezu s Bjelinskim radi toga što je ovaj bio ateist i negativno se izražavao o Kristu. Turgenjev podrugljivo veli o Dostojevskom nakon njegove smrti: »I samo kad se pomisli da su tom našem markizu de Sadeu svi ruski arhijereji služili parastose, pa čak držali i propovijedi o širini ljubavi toga čovjeka. Zbilja živimo u čudno vrijeme.«¹ — Usput spomenuto, Turgenjev je bio izrazit ateist i idejni protivnik Dostojevskoga, pa su mu sve slabosti njegove dobre došle. Dostojevski je, bez sumnje, bio opterećen, njegov je život bio težak, ali je kroz cijeli život iskreno tražio Boga i zato nam je tako bliz.

Dostojevski je po svojoj patnji duboko ušao u ljudsku dušu i otkrio njezine tajne. Moderna psihologija i psihoanaliza priznaju Dostojevskoga kao svoga začetnika. Njegovi romani puni su psihoanalitičkih zapažanja, kao što je problem Edipova kompleksa u »Braći Karamazovima«. I o problemu sna, kojemu Freud pridaje veliku važnost, jer u simbolima otkriva tajne želje, govori Dostojevski na usta Raskoljnikova: »Gospode, pokaži

* Ovaj je članak bio iznesen u jednom krugu osječkih intelektualaca kao komemorativno predavanje prigodom 150-godišnjice rođenja Dostojevskoga.

¹ V. STANOJEVIĆ, *Tragedija genija*, Beograd—Zagreb 1960., str. 234.

mi moj put! Ja se odričem svoga prokletog sna!» Mišljenje Dostojevskog o snu i analiza koju on daje o njemu nisu zabačeni sve do sada, veli Adler proglašavajući ga pretečom individualne psihologije. O osjećaju manje vrijednosti, o težnji za moću i nadkompenzacijom — dakle, tipičnim problemima ove psihologije — Dostojevski govori u romanu »Selo Stepančikovo«, opisujući umišljenog književnika, ludu Fomu Fomića. Raspravljajući o »nesvjesnom u normalnom i bolesnom duševnom životu«, Jung ustanovljuje da se s gubitkom vjere u Boga razrješuju opasne sile, koje su dotad bile vezane i sputane idejom Boga, pa onda polaze prema iracionalnom. U »Demonima« Dostojevski je upravo ocrtao tu dramu. Bezbožni Kirilov veli u tom romanu: »Ako nema Boga, onda je sve slobodno!« Ali kako Dostojevski gleda na duševne probleme? U svim tim pojavama gleda manifestaciju metafizičke stvarnosti. Duševni poremećaji nisu njemu liječnički problem mozga, koji valja liječiti, nego moralni i duhovni problem.

Dostojevski je jedan od onih velikih umova koji u sebi obuhvaćaju iskustva čitave epohe i pretječu vremena. Ono što je u prošlom stoljeću vitlalo u dubinama savjesti sazrelo je u duhovnu krizu: otvorena borba između nevjere i vjere, između osobnosti i kolektiva, kršćanstva i modernog ateizma — sve je to ušlo u dušu Dostojevskog u jasnoći viđenja i umjetnički prerađeno rijetkom snagom prikazivanja. Svojim proročkim gledanjem ocrtao je budućnost Rusije pa ga nazivaju »prorokom ruske revolucije«.

U tannim bezdanima ljudskog srca gdje se đavao bije s Bogom Evanđelje mu je osvjetljavalo taj mrak, kao što je i prije Augustinu, Pascalu i drugim kršćanskim misliocima.

Zato je utjecaj Dostojevskog na modernog čovjeka, koji luta na svojim životnim putovima, velik. Nietzsche je sam priznao da je dačić prema Dostojevskom i da je kod njega učio školu. O tome piše: »Dostojevski je jedini psiholog od kojega sam imao što da naučim. Svoje poznanstvo s njim smatram za najbolji udes u svom životu.«²

A Christopher Hollis govorio je vrlo ozbiljno kad je izjavio na jednoj sjednici britanskog parlamenta: »Svaki bi kandidat za poslanika morao biti obvezan da položi ispit o Dostojevskom prije negoli bude izabran«³

2. Povijesni okvir

Dostojevskog možemo pravo shvatiti jedino ako ga gledamo u povijesnom okviru s kojim je intimno povezan.

To je prije svega ruski narod, iz kojega je niknuo i s kojim je sudbinski vezan, a onda događaji u kojima se odvija život Dostojevskog.

² V. STANOJEVIĆ, *ibd.*, s. 234.

³ R. FÜLÖP, MILLER, *Dostojevski*.

Tko je imao priliku da osim literature ruske izbliza promatra Ruse, odmah će se uvjeriti da su oni živa potvrda svega onoga o čemu pišu ruski književnici.

Ruska psiha je svojevrsna i ona pada iz jednog ekstrema u drugi. Rusi su toga svjesni. Dostojevski u svom romanu »Idiot« govori o ruskoj duši na usta kneza Miškina: »... Ne zadivljuje u takvim zgodama samo nas nego i svu Evropu naša ruska strastvenost i kod nas ako tko prijede na katolicizam, svakako će postati jezuit i još najpodmukliji, i ako postane ateist, svakako će započeti da uzvikuje neka se vjera u Boga iskorišteni nasiljem, dakle i mačem! Čemu, čemu u jedan mah takvo bjesnilo? Zar vi ne znate? Zato, jer je naša domovina, koju ovdje nije bio opazio, pa se obradovao; našao je obalu, zemlju, i poletio da je ljubi! Ta ne nastaju ruski ateisti i jezuiti od same taštine, ne nastaju svagda od samih gadnih, taštih čuvstava, nego od duševne boli, od duševne žeđi, od žudnje za višim radom, za čvrstom obalom, za domajom u koju su prestali da vjeruju jer je nisu nikad ni znali! A Rus lako može postati ateist, lakše nego itko na svijetu! A naši ljudi ne postaju jednostavno ateisti, nego će svakako povjerovati u ateizam kao u novu vjeru, te neće nipošto primjećivati da su povjerovali u ništicu.«⁴

Engleski psihijatar lord Taylor istražio je motive držanja ruske psihe. Teška je bila povijest tog naroda. Pod pritiskom robovanja tuđim i domaćim silnicima zatvorio se u svoj svijet. On veli da su Rusi skloni duševnim poremećajima. A zatim kaže: »Ako to mi kod Rusa činimo, to ne znači da su oni manje normalni nego mi. Mi svi od vremena na vrijeme pokazujemo poteze raznih duševnih bolesti, no jedan ili više tih poteza pokazuje kod svih težnju da prevlada.«

Takvi su bili ruski carevi Ivan Grozni i Petar Veliki; takav je bio monah-đavao Rasputin. Svi Rusi nose takvu unutarnju dispoziciju duše.

Društvene i političke prilike tadašnjeg vremena snažno su utjecale na formiranje ličnosti Dostojevskoga. U to vrijeme duhovi su se podijelili u dvije velike stranke: u slavenofile i u zapadnjake. Petrograd, inače orijentiran zapadnjački, bio je također podijeljen.

Slavenofili su smatrali da Rusija mora napredovati prema svojoj tradiciji, osloboditi od državnog skrbništva seoski svijet i Crkvu. Bili su iskreni pravoslavci.

Zapadnjaci su gledali u Rusiji samo neznanje i nekulturu. Željeli su svojoj zemlji razvoj sličan Zapadu. Bili su skloni racionalističkim znanstvenim i pozitivističkim idejama. Ako su bili socijalisti — bili su ateisti.

Dostojevski se nije znao opredijeliti. Iako ga je, naime, ljubav prema ruskom narodu i pobožnost prema Kristu vukla prema slavenofilima, oni su mu se činili slabo realnima jer su osuđivali reforme Petra Velikoga i računali samo s prošlošću.

Među slavenofilima stvorio se mit o ruskom narodu, koji ima mesijsku ulogu da donese Krista svijetu. Šatov je otkrio ruskog Krista, tj.

⁴ DOSTOJEVSKI, *Idiot*, Minerva — Zagreb 1935., str. 156.

utjelovljenje pravog božanstva u ruskom narodu. »Svi veliki narodi — kaže on — bili su uvjereni da imaju posebne veze s Bogom. Rusija neće biti velika zemlja ako njezin narod ne dođe do svijesti da mora dati Boga svijetu.« To je poslanje ruskog naroda, to je jedna od bitnih ideja Dostojevskog. — U romanu »Mladić« mladi Kraft se ubija drugog dana pošto je jednoj skupini iznio uvjerenje da je ruski narod niži od drugih naroda i da neće nikad ništa učiniti. Dakle, više nije vrijedno živjeti. — To nas podsjeća na susret Dostojevskog s Turgenjevom u Baden-Badenu. Taj ga je susret izbacio iz kolotečine. Turgenjev mu je rekao: »Kad bi Rusija nestala, svijet ne bi imao od toga nikakve štete.« Turgenjev se više osjećao Nijemcem nego Rusom, a bio je i odlučan ateist. Ti liberalci preziru svoju zemlju, kad se u njoj zbivaju veliki događaji. I još više: »Taj svijet se hvali da je ateističan.« »Ali, moj Bože, teizam nam je dao Krista, veli Dostojevski, to znači jednu tako uzvišenu sliku o čovjeku . . .«

Ruski narod je patnjom kroz stoljeća modelirao u sebi Isusovu sliku kao Veronikin rubac — tako misli Dostojevski — dok su drugi narodi na Zapadu, pokvareni rimskom Crkvom, koja je učinila zlo popustivši napasti moći, i prešli u socijalizam.

Makar je Rusija zaostala za drugim narodima — tako govori Dostojevski — zbog svojih historijskih uvjeta, njezina religiozna ideja mnogo je plemenitija i uzvišenija nego kod drugih naroda u Evropi s njihovim katolicizmom i protestantizmom, kojima dijeli neljubazne epitete. Kod nas ima — veli Dostojevski — više vjere. Godine 1869. pojavljuje se izraz »ruski Krist«. Poziv je Rusa da objave svijetu ruskog Krista, koga svijet ne zna i čiji je princip sadržan u našoj majci pravoslavlju. U njoj je, po mom mišljenju, bitna budućnost akcije za civiliziranje Evrope. »Sve zvanje Rusije je u pravoslavlju, tom svjetlu s Levanta, koje će obasjati zaslijepljeno čovječanstvo Zapada, koje je izgubilo Krista. Sve je zlo Evrope, bez ikakve iznimke, došlo odatle što je s rimskom Crkvom izgubila Krista i, zatim, što se odlučila, da bude bez Krista« . . . Apsolutno osuđivanje Zapada dovelo je Dostojevskog da mrzi sve narode osim ruskog. On mrzi sve po redu: Poljake, Nijemce, Švicarce, Francuze i Engleze. Čuva se da ne bude antisemit, ali Židovi ne smiju imati glasa u Rusiji. Dostojevski ide još dalje od slavenofila, jer ne priznaje kršćanstvo ni protestantima ni katolicima. Neraspoloženje prema katolicizmu najviše je nastalo zbog katoličkih Poljaka i njihovih političkih razmirica s Rusima. »Kod njih — veli Dostojevski — sva se civilizacija svela na katolicizam i koliko li nisu palili i skidali kožu Rusima iz ljubavi prema katolicizmu? Pljuvali su nam u lice, nisu nas smatrali ljudima. Zašto, što mislite? Radi katoličke propagande, iz želje da nas pridobiju, od bijesa da nas popoljače i učine katolicima.«⁵

Suvremenik Dostojevskoga bio je veliki i nisaon čovjek iz Rusije — Vladimir Solovjev. Oni su se poznavali i on je oduševljavao Dostojevskoga tako da ga je uzeo kao model za Aljošu, najmlađega Karamazova.

⁵ PIERRE PASCAL, *Dostoievski*, Bruges 1969., str. 37.

Pa ipak, taj veliki čovjek zauzeo je posve drugi stav prema katolicizmu. Svojim bistrim umom, slobodan od neuredne i prekomjerne ljubavi prema svom narodu, veli: »Ideja jednoga naroda nije ono što on misli o sebi u vremenu, nego što Bog o njemu misli u vječnosti... Narod pozvan da dade svijetu kršćanstvo, izvršio je to poslanstvo samo preko srca, on i nadalje s velikom većinom kroz osamnaest vjekova odbacuje božansku ideju, koju je nosio u svom srcu i koja je bila pravi razlog njegovu bivstvovanju. Nije, dakle, više dopušteno reći da javno mnijenje nekog naroda ima uvijek pravo i da narod ne može nikad ne poznavati i odbijati svoje pravo zvanje.«⁶

Solovjevu je pitanje prave Kristove Crkve bilo jasno. Zato veli: »Kao član prave i časne istočnopravoslavne ili grčko-ruske Crkve, koja ne govori protukanonskim putem ni putem činovničke svjetovne vlasti, nego glasom svojih velikih otaca i učitelja, ja priznajem za najvišega suca u vjerskim stvarima onoga kojega su takvim priznavali sveti Irenej, sveti Dionizije Veliki, sveti Atanazije Veliki, sveti Ivan Zlatousti, sveti Ćiril, sveti Florijan, blaženi Teodor, sveti Ignacije itd. — naime apostola Petra, koji živi u svojim nasljednicima i koji nije badava čuo riječi Gospodine: »Ti si Petar i na toj pećini sagradit ću svoju Crkvu — Utvrdi svoju braću — Pasi ovce moje, pasi jaganjce moje.«⁷

Između Dostojevskog i Solovjeva, kao što smo čuli, nastalo je dobro prijateljstvo. Zajedno su pošli u samostan Optinu, gdje je Dostojevski dva puta razgovarao sa starcem Ambrozijem. On će mu kasnije biti model za starca Zosima. U ispovijesti Stavrogina susrećemo biskupa Tihona, a u »Mladiću« Makara Ivanoviča Dolgorukova. Ovi su, za razliku od Kirilova i Šatova, pravi kršćani, duhovni ljudi. Izgledaju jednostavni, naobrazba im nije velika, ali imaju duhovnu prodornost, da čitaju srca. Makar Ivanović opisuje hodočasnike prigodom blagdana u samostanu Djevičinom. Priroda mu je tako prožeta Bogom i svetom radošću, da nas podsjeća na sv. Franju Asiškog. To su čiste duše što gledaju Boga u prirodi.

»Jednog ljeta — veli Makar Ivanović — u mjesecu srpnju požurili smo se prema Djevičinom samostanu na neki blagdan. Što smo se više približavali, skupljalo se sve više svijeta i mi smo se našli među dvije stotine stisnutih, da poljube svete i časne moći dvojice velikih čudotvoraca Aniceta i Grgura. Proveli smo noć napolju, i rano, dok je još sav svijet spavao, otvorio sam oči. Sunce još nije izišlo iza šumice. Dobro dijete moje, ja sam podigao glavu, zahvatio jednim pogledom horizont i uzdahnuo: svuda neopisiva ljepota. Sve je mirno, zrak lagan, trava raste — rasti samo, travice dobrog Boga! Ptičica pjeva — pjevaj samo, ptičice dobrog Boga! Malo dijete vrišti u naručju svoje majke. Bog te sačuvao, mali čovječe, rasti i budi sretan! I po prvi put u svom životu ja sam sve to primio u sebe... Ponovno sam legao i zaspao snom tako laganim. Tako je dobro ovdje, dragi moj...!«⁸

⁶ MICHEL d'HERBIGNY — I. Adamović, Zagreb 1919., str. 161.

⁷ MICHEL d'HERBIGNY, *ibid.*, str. 180.

⁸ JACQUES MADAULE, *Dostojevski*, Paris 1956., str. 67.

Takav govor nalazimo kod starca Zosima. To je ljubav prema konkretnim stvarima i poklon Bogu u djelima njegovih ruku. To gledanje u djelima Dostojevskog zauzima prvo mjesto. Ali da bi čovjek postigao tu sreću usred najmračnije stvarnosti, mora imati srce jednostavno i čisto kao dijete. Takve su duše privlačile Dostojevskoga i takvih ima u Rusiji, ali te duše ipak po mišljenju Dostojevskoga nisu mogle spasiti Rusiju od katastrofe u koju je ona išla. Inteligencija je bila podijeljena u sebi, a, daleko od naroda, Crkva nije bila dorasla svome zadatku. Teror je pritiskivao narod i revolucija je sazrijevala.

Religiozni mesijanizam zahvatio je Rusiju, pa i kad je došla revolucija i stvoreno novo društvo, mesijanizam je i dalje ostao živ u Rusiji. Stvara se mit o trećem i posljednjem Rimu. Rus — kao što smo to čuli od samog Dostojevskog — prihvaća novi sistem i ateizam kao religiju. No prognoze o nestanku religije nisu se ostvarile. Duboko religiozna narav ruskog naroda sa sjajnom religioznom problematikom u literaturi nije mogla biti uništena. Najznamenitiji ruski književnici i danas su opet predvodnici nove religiozne renesanse.

3. Život

Dostojevski se rodio 30. listopada 1821. u Moskvi. Od roditelja je baštinio teško naslijeđe. Otac mu je bio pijanac i silovite naravi, a majka vrlo labilnih živaca. Posljedica svega toga bila je padavica, od koje je pisac mnogo trpio kroz cijeli svoj život.

Inače je atmosfera u obitelji bila kršćanska. Dostojevski sam kaže: »U našoj obitelji poznavali smo Evandelje od samog našeg djetinjstva.« Gledali su ilustriranu Bibliju. Osim toga, u obitelj je dolazio đakon, koji je djecu poučavao u vjeri. Tu je već upoznao knjigu Jobovu, koja će imati velik utjecaj u njegovu životu.

U mladosti doživljuje težak duševni udar. Godine 1839., kad mu je bilo 18 godina, seljaci iz Darovoje ubili su mu oca. Govori se da je tada po prvi put doživio napad padavice. Otac mu je bio škrt i silovit. Kasnije će Dostojevski pisati: »Tko nije poželio smrt svog oca?«

Padavica će imati u životu Dostojevskoga vrlo veliku ulogu. Od krize do krize priznaje da su najplodnije stvaralačke periode u vezi s napadom padavice. Da bi ustanovio funkcionalni odnos između literarnog stvaranja i svog zla, bilježi svaki dan svoje bilješke. U svojoj padavici gleda »bolni dar Božji« i naziva ga »svetim zlom«. »Vi ostali, vrlo zdravi ljudi — rekao je jednom — ne slutite kakva divna ekstaza zahvaća epileptika prije nastupa! Traje li to stanje sate ili trenutke? Ja toga ne znam, ali vjerujte mi, ne bih ga mijenjao za sve radosti života. Štoviše, bio bih spreman da ga promijenim s cijelim svojim životom.«⁹ Svojom neumolji-

⁹ RENE FULOP MILLER, *ibid.*

vom analizom, koja sve razgolićuje, Dostojevski naliči na sv. Augustina. Čini se da je on zaronio do najdubljih dubina svoga bića, istražio tunele i kutiće najnepriступaćnijeg podzemnog svijeta duše.

Značajno je njegovo upoznavanje s Bjelinskim, vrlo utjecajnim čovjekom u ono doba. Kasnije će Dostojevski oplakivati promjenu, koju je doživio zbog Bjelinskog. »Strastveno sam prihvatio nauku Bjelinskog, promijenio se u zapadnog liberalca i izgubio Krista.« Bjelinski je bio prešao s desnog hegelijanizma k vjeri Feuerbachova humanizma, a to je bio ateizam. »Bijedni ljudi« oduševili su ga kao prvi »ruski socijalan roman«. Dostojevski je bio pridobiven za socijalizam. Bjelinski je poduzeo da ga pridobije i za ateizam. S obzirom na Krista on je bio neodređen. Jednom mu je Krist bio »prvi socijalist«, drugi put bio mu je čovjek svog vremena bez izvanrednih vrлина. Dostojevski je isprva branio božanstvo Krista, ali je kasnije popustio. Smatrao je Krista za savršena čovjeka. Ali kad je jednom Bjelinski govorio o Kristu kao o običnu čovjeku, okrenuo se i gotovo zaplakao. Došlo je do otvorenih sukoba i veza je god. 1847. bila prekinuta. U to doba Dostojevski prihvaća Krista, ali ne brani institucionalnu Crkvu, jer da je izdala Krista. Ilegalno je radio protiv državne vlasti, osobito time što je širio pismo Bjelinskog. Bio je zatvoren u tvrđavi Petra i Pavla i tu je branio svoje mišljenje da je socijalizam neka vrst »nadopune i usavršavanja kršćanstva u skladu s potrebama stoljeća i civilizacije«. U tamnici osim drugih knjiga traži od brata Bibliju. »Potrebna mi je«, veli u pismu bratu. On će je ponijeti u progonstvo, ali će mu je ukrasti na putu. Osuđen na smrt, na mjestu izvršenja, kad mu je svećenik pružio križ, on ga je poljubio baš kao i ostali. Zatim je očekivao smrt »deset minuta strašnih iznad svake mjere, užasnutih«. Ti će osjećaji doći do izražaja u romanu »Idiot« i u njegovu »Dnevniku«. Nije se ispo- vjedio, ali se pokajao za svoje grijehе.

Na putu u progonstvo dobio je Sveto Pismo od neke pobožne žene, i ono će ga krijepiti u tim časovima. To će Sveto Pismo imati u rukama u času smrti. Narod je prognanicima pomagao i tu će se približiti narodu od kojega se ruska inteligencija držala tako daleko. Iza prognanstva postaje običan vojnik u Samipalatsku, u centralnoj Aziji. Tu je bio fizički iscrpljen i ponižen. »Ja ne mrmljam — veli on. To je moj križ, koji sam zaslužio.« U to vrijeme piše bratu da mu pošalje revije te godine, historijske i ekonomske knjige, crkvene oce, povijest crkve, Koran, »Kritiku čistog razuma« i Hegela. Tražio je djela Plutarha, Diodora iz Sicilije, Tacita, Plinija i Josipa Flavija. To ga je zanimalo, ne bi li tu našao nešto o počecima kršćanstva. Barun Wrangel u svojim »Uspomenama« kratko bilježi: »Nismo razgovarali mnogo o vjeri. Bio je, doduše, pobožan, ali je išao rijetko u crkvu. Nije volio svećenike, posebno ne one u Sibiru. O Kristu je govorio s oduševljenjem. Jedna crtica iz tog doba. Jednom je u sobi razgovarao sa svojim drugom ateistom. Došlo je do govora o vjeri i nastala je prepirka. Dostojevski je naglo povikao kao izvan sebe: »Bog postoji! On postoji!« U to su zvonovi zazvonili na svečano jutrenje. »Imao sam osjećaj — veli on u svom opisu — da je nebo sišlo na zemlju i da me

je zaglušilo. Bio sam zahvaćen Bogom i njime prožet. Povikao sam još: »Da, Bog postoji!«¹⁰ Dostojevski je kod Wrangela izazvao čuđenje zbog kreposti. »Nalazio je isprike za najgore strane ljudi, tumačeći ih nedostatkom odgoja, utjecajem sredine, a često i samim karakterom, značajem... Sve što je bilo pritisnuto, nesretno, bolesno i siromašno, nalazilo je kod njega posebnu simpatiju.«¹¹ Kad su mu prijatelji jednom govorili o nekom njegovu neprijatelju, da govori protiv njega, Dostojevski je zaista izvanredno odgovorio: »Nemam uvida u njegovu dušu!«

Pošto je u svojoj mladosti tapkao, prolazio razdobljem ateizma, gotovo je zdvajao o smislu života. »Da me nije katastrofa u Sibiriji ponovno vratila pravednosti, bio bih, zaista, poludio...« »U žalostima prisilnih radova čovjek se mijenja zbog vjere kao suha trava od kiše i konačno nalazi vjeru jer se u nevolji istina jasnije objavljuje.«¹² Tu će on crpsti milosrdnu nježnost prema ljudima koji »kao zatočnici krivnje i nesreće, osjećaju veću potrebu ljubavi nego nevini i sretni«.

Dostojevski se ponovno vraća u rusko društvo, ali ne može se posve opredijeliti: da li da pristane uz zapadnjake ili uz slavenofile, jer je i jedna i druga strana imala nešto što ga je privlačilo: s jedne strane ljubav prema Rusiji, a s druge strane ljubav prema progresu.

Voli putovati po Zapadu. Divi se velikim djelima što ih je ovaj stvorio, ali ga duhovno stanje Zapada ne zadovoljava. Moramo se čuditi da on, čovjek velike patnje, toliko stvara. Njemu je pisanje bilo spas, koji ga je oslobađao od nerada njegove egzistencije, jedino utočište protiv ludila. »Za mene bijednika, kakav već jesam, posao mi ispunjava sav život i to je moje najveće blago. Umro bih kad ne bih mogao pisati.« Tolstoju je umjetničko stvaranje bilo kao neka zabava. Dostojevski je pisao svoje romane u strašnim mukama. »Nikad nisam ništa postizavao a da nisam žrtvovao do kraja. Kad radim, onda sam fizički bolestan. »Sumnje me izjedaju i ne nalazim snage da započnem«, veli u uvodu »Idiota«. »Opsjednute« je nazvao »djelom koje se rodilo iz dubine moje patnje«.¹³

Dostojevski je sukcesivno imao dvije zakonite žene, a u više se žena zaljubio. Nije bio sretan u ljubavi jer takva narav, kakvu je on posjedovao, nije se mogla uskladiti s drugim ljudima. Značajno je i to da nije imao ni mnogo prijatelja. Njegov mračan značaj podsjeća nas na Kierkegaarda.

Prije svoje smrti doživio je veliku slavu. To je bilo godine 1880. Roman »Braća Karamazovi« postigao je opće divljenje. Dostojevski je bio određen da održi govor pri otkrivanju spomenika Puškinu u Moskvi. Njegov je govor primljen s neizmjernim oduševljenjem. Donijeli su mu lovor-vijenac, koji će on u noći staviti na podnožje spomenika. U toj je svečanoj zgodi izrazio jednoglasnu misao ruske elite i osjećaje cijelog naroda. Nakon toga primio ga je carević. Bili su to posljednji dani njegova života. U noći od 25. na 26. I 1881. započelo je kod njega krvarenje

¹⁰ P. PASCAL, *ibid.*, str. 27.

¹¹ P. PASCAL, *ibid.*, str. 28.

¹² R. FÜLÖP MILLER, *ibid.*

¹³ R. FÜLÖP MILLER, *ibid.*

iz nosa, pa zatim i iz grla. Ono je bivalo sve veće. Pozvao je svećenika, a zatim se oprostio od žene i djece i blagoslovio ih. Dana 28. I rekao je ženi da će umrijeti toga dana: »Zapali svijeću i donesi mi Evandjelje.« Bilo je to ono iz Tobolska. Volio je nasumce otvoriti Sveto Pismo. Otvorio je i dao Ani Grigorjevni da čita: »Ivan ga je zadržavao... ali Isus mu odgovori: »Ne zadržavaj me...« (Mt 3 14—15)¹⁴. I ovdje bi pristajale riječi koje je njegov ljubimac Vladimir Solovjev izrekao na svojoj samrtnoj postelji: »Trudna rabota Gospodnja!«

4. Ateizam u ličnostima romana

Dostojevski je snažno osjećao problematiku ateizma, pa se zato ljučio što su mu protivnici — bezvjerci predbacivali »naivnu i reakcionarnu vjeru«. — »Ti ljudi — odvrtao je Dostojevski — ne bi ni u snu mogli zamisliti žestinu sumnja, koje su me pokolebale. Nigdje u Evropi nisam susreo nikoga tko bi izrazio svoje sumnje takvom žestinom kao moj Ivan Karamazov.«¹⁵ Evo primjera! U Bâleu (Švicarska) doživio je Dostojevski udarac svoje vrste. Zaustavio se u muzeju pred Holbeinovom slikom »Mrtvi Krist«. Sav uzbuđen rekao je ženi: »Ova slika ubija vjeru.« Ona nije mogla podnijeti bolan izraz lica i napustila je dvoranu. Kad se četvrt sata kasnije vratila, našla je svoga muža još uvijek nepomična pred slikom. Njegovo je lice imalo izražaj užasa kao da je pred padavicom. Što je proživio, to će opisati u romanu »Idiot«. Ako je smrt toliko strašna i tako su snažni njezini zakoni, kako ih svladati? Kako ih pobijediti kad ih nije pobijedio onaj koji je za svoga života pobijedio zakone prirode?« — »Kakve li žarke ljubavi prema čovječstvu Kristovu — usliknuo je pravo Močulski — i kakve li nemoći vjere u njegovo Božanstvo!«¹⁶

Ali moramo znati da je Dostojevski sazrijevao kroz svoj život i usklik pokolebanog srca nije bio njegov definitivni stav.

Kako on gleda na reformu čovjeka i društva? Zločin ne tumači socijalnim zlima, nego traži korijenje u ljudskoj naravi. Ljudsko srce je arena gdje se Sotona i Bog bore o prevlast. Zlo proizlazi iz dubine čovjekove, a ne izvana. Uvjeren da nikakvo materijalno poboljšanje koje dolazi izvana, nikakva društvena organizacija ne može svijet stvoriti boljim, smatrao je da bi jedino unutarnja moralna promjena u čovjeku i njegovu mišljenju uspjela da stvori taj rezultat. Evo što u »Braći Karamazovima« govori na usta oca Zosime: »Da se promijeni svijet, da se ponovno stvori, čovjek mora psihološki udariti drugim putem. Dokle god ne budete postali stvarno, zaista, braća svakome, bratstvo neće moći postojati...«

¹⁴ P. PASCAL, ibd., str. 98.

¹⁵ R. FUIJOP MILLER, ibd.

¹⁶ P. PASCAL, ibd., str. 57.

U meditaciji Dostojevski silazi u polemiku. Nevjernici, koje on ruski naziva antikristi, pitaju: ako je kršćanstvo istinito, zašto još nije postavilo na zemlji svoje kraljevstvo i učinilo ljude braćom? Dostojevski odgovara: »Sve će se to ostvariti kad čovječanstvo dosegne svoj cilj, na vrhuncu povijesti, kad više ne bude vremena.« Govori nekako slično kao i Teilhard de Chardin.

Prvi jači susret s ateistima dogodio se u tuđini, u Ženevi, i to ga je jako uznemirilo. Sudjelovao je na drugom sastanku Kongresa mira. Bila je to neobična skupina revolucionara, socijalista i demokrata iz cijele Evrope. Pred velikim slušateljstvom govornici su optuživali vlasti i svećenike kao potporu despotizma. Tu se čulo, uz ostalo, da je izvor svih ratova u Evandelju — i masa je pljeskala. Dostojevski je sabrao svoje dojmove prijatelju Majkovu: »U svom životu nisam vidio sličnog meteža . . .« Taj ga je sastanak silno potresao i počeo je gubiti volju za socijalizam.

Kad je godine 1869. revolucionarno društvo »Narodna osveta«, kojem je na čelu bio Nečajev, dalo ubiti studenta Ivanova zbog neposlušna, to je na Dostojevskoga tako djelovalo da je to obradio u romanu »Opsjednuti«. Također se bavio mišlju da napiše roman o ateizmu. Taj roman nije napisao, ali problematika ateizma nalazi se prosuta u mnogim njegovim romanima i u njihovim junacima.

Izvor gdje je Dostojevski crpio poticaje ili nadahnuća za svoje romane bio je on sam i sve ono što je ulazilo u njegovu dušu i njome ga potresalo. Svi njegovi problemi dobivaju u njegovim romanima osobnu egzistenciju. Ali uz to on je stekao veliku kulturu. U katalogu njegove biblioteke nalazila su se kompletna djela Platona i bogata zbirka djela crkvenih otaca i asketska djela.

Dostojevski nije filozof ni teolog koji bi sistematski razvijao svoje ideje. On je oboje, no njegovo izlaganje ideja je životno. Onako kao i Nietzsche, on razlaže svoje misli u svojim likovima. Zato su mu potrebni veliki romani u kojima će se izjasniti. Pogledajmo najprije nekoliko njegovih karakterističnih poteza, a onda ćemo prijeći na pojedine likove u kojima se više ili manje ostvaruje ateizam.

Sveti Pavao razlikuje tri elementa u čovjeku: *soma*, *psyche* i *pneuma* (tijelo, duša i duh). Prema tome i dijeli ljude.

Prvi su obuzeti samo tjelesnim čuvstvima.

Drugi su sredina između tijela i pneume.

Treći su oni koje vodi duh Božji.

Originalnost Dostojevskog među romanopiscima je ta, da on nije u prvom redu psiholog, nego pneumatolog. On promatra sve ljude, i one koji vjeruju i one koji ne vjeruju, kako stoje pred Bogom.

Ličnosti Dostojevskoga dijele se na tri kategorije:

Prvi su oni koji žive jednostavno, ne pitajući o smislu života i svijeta, nego su vođeni svojim instinktima i svojim strastima, a drugi običa-

jima i tradicijom. Među njima mogu se naći časní ljudi i propalice. Ovi sačinjavaju glavninu čovječanstva, jednu vrst prve materije, koja je po sebi indiferentna i može biti neviná i zla. To su elementarni ljudi.

Drugi, u mnogo manjem broju, jesu probuđeni ljudi. Ovi vide, oni znaju, njihova duša drhti od spoznaje. Oni znaju da je ljudska šuma puna divljih životinja, krvnika i nevinih žrtava. Oni sanjaju da zamijene ovaj Božji nered s radom ljudskim i razumnim. Ali trebalo bi dirati u slobodu čovjekovu i trebalo bi ga prisiljavati na krepost, jer nije sposoban da je izvršuje slobodno. Odatle sistemi koji uklanjaju Boga i predaju samom čovjeku ključ vlastite sudbine. Iza progonstva svako je njegovo djelo bila duga borba protiv tih sistema.

I na kraju su sveci, koji ne znaju manje nego prethodni, ali zaslužuju drukčije jer imaju drugo iskustvo — duhovne stvarnosti. To su Makar Ivanovič, starac Zosima i Aljoša. Oni vjeruju u svemoć molitve, koja je uzdignuće duše prema izvoru sve ljubavi. Opiru joj se samo oni koji očajavaju nad samim sobom, kao Stavrogin ili Smrdjakov.

Glavna djela u kojima se Dostojevski izjasnio jesu: »Zločin i kazna«, »Idiot«, »Opsjednuti«, »Mladić« i »Braća Karamazovi«. Pisac dokazuje da logičan ateizam, dosljedan do kraja, ne postoji. Za Dostojevskog ne postoje ateisti, postoje samo borbeni antiteisti. Ilja Ehrenburg, službeni pjesnik, veli da je Dostojevski rekao svu istinu o čovjeku, ali istinu s kojom se ne može živjeti . . . »Državni ateizam morao bi upraviti Dostojevskom riječi koje je Inkvizitor rekao Kristu: »Hajde, i nemoj se više vraćati, nikad više . . .«

Raskoljnikov spada u drugu vrstu ljudi, onih ljudi koji žele ukloniti Božji nered i stvoriti red po svojim kriterijima. On traži naravno pravo za zločin. Nema on religiozne vjere i žrtva samog sebe nema za njega smisla. Naprotiv, on traži, ako može žrtvovati »korisno«, nekog drugog. Zločin, kakav god on bio, makar za dobro ljudi, prelazi granice koje je Bog postavio. I zato kazna ostaje u počinitelju zločina i Raskoljnikova savjest čuje glas: »Ubio sam samog sebe, a ne staricu.« U svojim snovima on udara uvijek staričinu glavu, ali ona praska u smijeh. Ne uspijeva da je konačno ubije. Ona je besmrtna, a on je taj koji je mrtav. Stavivši se izvan Boga, nadčovjek gubi svoju slobodu. Raskoljnikov postaje igračka svojih tamnih sila i njegova sudbina sve do kraja ostaje neodređena.

Adeo čuvar Raskoljnikova je djevojka — prostitutka Sonja. Što vrijeda stanovite ograničene duhove — to je Sonjina čistoća. Tko želi čistoću, ne prlja ga fizički čin. Sonja se ne može usporediti sa starim Karamazovom. Ona pripada soju žrtava. Ona je žrtva socijalnog zla kojemu nije uzrok.

Po mišljenju Dostojevskog »Idiot« je njegov najbolji roman. U svoga junaka kneza Miškina unio je autor mnogo svoje ličnosti. U njemu je pisac htio predstaviti čovjeka apsolutno dobra — kao Krista među ljudima. Ruski aristokrat živio je na Zapadu, gdje se liječio od padavice, a zatim se vratio u Rusiju. Vrlo zanimljiv i dubok je opis »aurae« pripadavice u romanu: »Odjednom bi se zgrčene životne sile razvijale sve do

najoštrije svijesti. Osjećaji života i bića podvostručili bi se. Sve bi strasti i tjeskobe prešle u više počinjanje, u mir pun jasnog i slobodnog veselja i nade. A onda kao da bi se nešto otvorilo u duši: zasjalo bi neizrecivo, nepoznato svjetlo, u kojem je postojala vidljiva i spoznatljiva najdublja bit stvari. To je trajalo najviše jedan čas.« O tome veli Dostojevski: »Što me se tiče ako je to bolest, što me se tiče ako je to normalno ili abnormalno, jer mi se osjećaj toga časa, kad ga se sjetim u satovima zdravlja, prikazuje kao ljepota i najviši sklad iako budi u meni čuvstva sve do neshvaćenih, daje mi osjetiti veličinu, puninu vječnosti i pomirenje sa svim kao u jednom zanosnom slijevanju, nebeskom, s najvišom sintezom života.«¹⁷

Knez Miškin obilazio je svoju zemlju nekoliko mjeseci, razgovarao je s ljudima svih staleža i svih tendencija. Posebno je promatrao vjeru naroda. Zatim je posjećivao salone glavnog grada i druge sredine. Mladi ljudi, »koji su nadmašili nihiliste«, napadali su ga. Knez Miškin, u početku prezren zbog naivnosti i neobične skromnosti, postaje središte privlačivosti zbog čistoće i dobrote svoje duše, zbog povjerenja, vedrine, radosti, koju svuda izljuje. On je simbol Krista. Skica romana to pokazuje. »On je luda u Kristu«, zatim postaje »čovjek potpuno lijep«, a onda možemo čitati većim slovima: »NB-»Knez je Krist«. — Ali taj knez strahovito govori o katolicizmu: »Prije svega, katolicizam je nekršćanska religija. Zatim, rimski katolicizam je gori od ateizma... Ateizam propovijeda izobličeniog Krista, on ga izdaje i napada... On propovijeda Antikrista... On nije, dapače, ni religija, nego nastavak zapadnog rimskog carstva... Papa se domogao... zemaljskog prijestolja i pograbio mač, zatim se maču pridružila laž, intriga, prijevara, fanatizam, praznovjerie, zločin... a od svega toga kako da ne bi iziškao ateizam...? Treba da nama zasja, nasuprot Zapadu, naš Krist, koga smo mi sačuvali i koga oni nisu nikad ni poznavali!«¹⁸

Suprotan pol knezu je Hipolit. On živi »u svom kutu« kao čovjek podzemlja, nasuprot knezu je gotovo kao Ivan Karamazov nasuprot Aljoši. On također odbija opću harmoniju kupljenu uz cijenu smrti; on je također mislilac nasuprot svecu. Međutim, Ivan je promišljeno ateist, dok će to Hipolit biti samo prividno. On vjeruje u bit kršćanstva a da ga ne može racionalno formulirati...

Demoni. U prosincu 1869. Dostojevski razmatra ogroman »život velikog grešnika« u pet dijelova, komu će sadržaj biti — piše Majkov: »pitanje koje me je, svjesno ili nesvjesno, mučilo cijeli moj život: egzistencija Božja«. Démoni su još jedno djelo nadahnuto ateizmom.

Između onih, koji su zahvaćeni u idejni vrtlog ističe se Kirilov, mistik nihilizma, koji do kraja razvija dvoboj čovjeka s Bogom. »Bog me je čitav život mučio«, otvoreno priznaje. Čovjeka po njegovu mišljenju vječno muči strah pred smrću, pred drugim svijetom, pred Bogom. Novi

¹⁷ DOSTOJEVSKI, *Idiot*, Zagreb 1969., str. 218.

¹⁸ P. PASCAL, *ibid.*, str. 64.

čovjek mora biti sretan i ponosan jer će svladati bol i strah, on će biti Bog. Kirilov zna da čovječanstvo stoljećima gleda u Krista kao pobjednika bola i smrti i on sam osjeća prema Njemu divljenje. Ali on ne može biti spasitelj čovječanstva, jer nije Bog, štoviše — Boga nema.

Druga teška ličnost iz tog romana je Stavrogin, Rus »koji je izgubio vezu s Rusijom« i s vjerom. On se muči da bi došao do nje. On je tajanstvena ličnost, superioran ljepotom, inteligencijom, visokom slobodom, ali duboko pokvaren. On je bio daleki vođa zavjerenika, a da zaista nije njihov. Bio je tajni muž Šepavke, još misterioznijeg bića. Šepavka je vrlo obična, »naivna bolesnica«. Živjela je u samostanu gdje se kršćanstvo prilagodilo kultu prirode. »Vlažna zemlja« bila je Velika Majka, Bogorodica. Ovdje se nalazi gotovo religiozna uloga koju Dostojevski voli pripisivati zemlji. Sonja šalje Raskoljnikova da poljubi zemlju; Šatov također šalje Svidrigajlova; Aljoša u svojoj ekstazi »zagrlit će zemlju, zaklet će se, da će je voljeti vječno i dignut će se kao drugi čovjek«. Mističan kult zemlje je baza nauke pisca o ukorijenjenosti i nacionalnosti. Sveta zemlja i narod bogonosac nisu kod njega razumska bića, nego predmet stvarne vjere.

Stavrogin polazi u samostan da bi posjetio starca Tihona. Ne može živjeti više zbog grižnje savjesti što je počinio strašan zločin. Prigodice razgovara sa svetim čovjekom, ali ironički i drsko. »Može li se vjerovati u đavla, a da se ne vjeruje u Boga? A da li vi vjerujete u Boga? I da li biste mogli učiniti to čudo da vjerom premjestite brdo?« Tihon odgovara: ateist je bliži vjeri, mora učiniti samo jedan korak. On na sve odgovora blago, jednostavno, ponizno i jasno. Nakon oklijevanja ponizno mu priznaje svoj zločin: okrivio je dijete, koje se od očaja objesilo. Pokora ili oholost? Stavrogin je uzbuđen. Uzima mali križ i lomí ga. To je simbol. Pao je u očaj i ubija se.

U »Braći Karamazovima« ateizam dolazi do vrhunca. Uz tri zakona sina, Dmitra, Ivana i Aljošu, stari Karamazov ima i četvrtog sina, nezakonitog Smerdjakova. Ali oni bi se po nekoj unutrašnjoj srodnosti mogli poredati u dva para. Dmitar i Aljoša te Ivan i Smerdjakov. To je djelo Dostojevski napisao na kraju života, a raspravlja o velikim religioznim problemima. Za Ivana nije zlo negacija dobra, ni nužan element u harmoniji svijeta, nego pozitivna stvarnost. Ta stvarnost nezamisliva je s egzistencijom Boga, savršeno dobra i svemogućega. Taj svijet nije dostojan plaća jednog djeteta. Nema univerzalne harmonije uz tu cijenu. »Ja ne odbijam da prihvatim Boga, zadovoljavam se da mu s poštovanjem vratim ulaznicu.« Bjelinski je rekao nešto slično: »Ja odbijam sreću, pače darovanu, ako nisam miran zbog sudbine svakoga od moje braće!« Kad se pokušava protumačiti strpljenje djece istočnim grijehom, Ivan odgovara: »To je razmišljanje jednog drugog svijeta, neshvatljivog ljudskom srcu na ovoj zemlji. Ta istina nije od ovog svijeta, ja je ne shvaćam.« Odbacivanje opstojnosti Božje, znanstveno i filozofsko, nije u modi... Što se nijeće odlučno — to je stvaranje svijeta, djelo Božje i smisao ovoga

svijeta. — Dostojevski daje odgovor: kad čovjek napreduje u ljubavi, onda se uvjerava da Bog postoji i da je duša besmrtna. Problem zla nije riješen, on je nadvladan.

Ivan je hladan i zna računati. Ateist je, ali zna braniti prava Crkve kao da joj pripada. Mrzi i prezire oca, no sposoban je da s njime živi bolje nego Mitja, koji ne zna obuzdati svoje osjećaje. Stari Karamazov bjesni na Mitju, ali mrzi Ivana, što je gore. Ivan želi smrt oca, ali nema ruke ocuobjice. Previše je fin i otmjen za to. Ljudi duha ne rade tako. Oni se zadovoljavaju time da inspiriraju. Njegov instrument je Smerdjakov. Kao što mu ime govori, to je čovjek koji je duhovno truo, raspada se i smrdi. On je pokoran sluga, inteligentan više nego što se misli, ali čeka svoj čas. Nitko nema tako izoštren osjećaj za nepravdu kao on.

Kao u Goetheovu Faustu, tako se i ovdje javlja đavao kao glas iz vlastitog bića. Javlja se kao plemić 40-tih godina. »Jednom, kad cijelo čovječanstvo — tako govori on — bude ispovijedalo ateizam (a ja vjerujem da će ta epoha, kao što su to bile geološke epohe, doći u svoje vrijeme), tada će od nje, samo bez ljudožderstva, staro shvaćanje svijeta nestati, a osobito stari moral. Ljudi će se ujediniti da izvuku iz života sve moguće užitke, ali samo na ovom svijetu. Ljudski duh podići će se do titanskog ponosa i to će biti divinizirano čovječanstvo. Pobjeđujući bez prestanka i bez granica naravi, po nauci i energiji, čovjek će po tome kušati radost, tako snažnu da će zamijeniti... nade s nebeskim radostima. Svatko će znati da je smrtnan, bez nade u uskrsnuće, ali će se pomiriti sa smrću s mirnim ponosom kao bog. Zbog ponosa odreći će se mrmljanja protiv kratkoće života i ljubiti će svoju braću ljubavlju bez interesa...«

To su misli koje mladi oslobođeni intelektualac kao svoje nalazi u toj noći.

Stari Karamazov demonski je čovjek, koji ne traži vječno ženstvo, nego tjelesnu anatomiju. Frenetički živi u ekstazi vlastite senzualnosti. Ni svete stvari i osobe ne ostaju pošteđene od njegove strasti. Fjodor pita Ivana: »Ima li Boga ili ne?« — »Ne, nema nikakva Boga!« — Sva su, dakle, vrata otvorena.

Jedini kontrapunkt u toj dramskoj obitelji je Aljoša, ali njegov utjecaj prima samo Mitja.

Kant je kušao dokazati da egzistencija nečeg transcendentnog je neophodno potrebna da bi se utemeljio moralni život. On je preokrenuo klasičnu tvrdnju. »Braća Karamazovi« predstavljaju kritiku Kantove autonomne etike. Tri brata, Dmitrij, Ivan i Aljoša, utjelovljuju tri etička stupnja u potrazi za njihovim rješenjem.

Posebno poglavlje u ovom romanu je »Legenda o velikom Inkvizitoru«.

Tu se postavlja odnos između ateizma i Krista. Patristička izreka kaže: »Što god nije bilo uzeto od Krista, nije spašeno.« Krist je mjesto ljudi preuzeo sve grijeha, a među njima je ateizam — čovjekovo odbi-

janje da prizna Boga . . . Krist je na križu kriknuo: »Bože moj, Bože moj, zašto si me ostavio?« U tom času sam je osjetio odsutnost i tjeskobu ateizma.

Legenda označuje jednu vrst apokalipse socijalnog ateizma. »Stvara se sukob među najoprečnijim idejama svijeta: Čovjek-bog susreo je Bogočovjeka.

Legenda razvija evanđeosku temu triju napasti u pustinji. U svojim besmrtnim odgovorima Krist odbija Sotonu, jer predstavlja tri forme uništenja slobode. Naprotiv, Sotona ih prihvaća kao tri nepogrešiva rješenja ljudske egzistencije: promijeniti kamenje u kruh — znači riješiti ekonomski problem; pobijediti zakone prirode čudom — znači riješiti problem nauke i tehnike — i, na kraju, sjediniti sve narode pod znakom mira, s moću mača — znači riješiti politički problem. — Papa kao glava Katoličke Crkve popustio je sotonskoj napasti. Tu ideju dalje Dostojevski razvija u »Dnevniku književnika«, gdje veli da će se papinstvo, napušteno od prijestolja i ostavljajući ih povezati sa socijalizmom da osvoji radničku klasu.

U romanu »Braća Karamazovi« Dostojevski je htio prikazati Kantovu »Kritiku praktičnog razuma«, što gradi svoj nazor bez obrazložene vjere, ali je pao u svom životu u istu manu: još je više gradio svoju vjeru na volji nego na razumu.

Razumsko opravdanje vjere nije mu bilo čvrsto. Problem patnje nije mogao povezati s idejom dobrog, pravednog i svemogućeg Boga. — S Kristovim božanstvom, kao što smo vidjeli, imao je teškoća. — Pa ni problem Crkve nije bio za njega riješen. Hijerarhijska Crkva nije ga mogla zadovoljiti. Poslije Petra Velikog bila je paralizirana; nije imala autoriteta. Smatra da nije sposobna da uči ni vjeru ni narod. Lijek će mu biti da vjeruje ono što vjeruje ruski narod. Ali ta se vjera izrodila u nacionalizam koji prezire druge kršćanske narode u Evropi.

No zato se to čvršće i grčevitije držao Krista. Neki misaon čovjek veli da je Dostojevski najoduševljeniji kršćanin XIX. vijeka.

»Vjerujem da nema ništa ljepše, ništa dublje, simpatičnije, razumnije, muževnije i savršenije nego što je Krist. I ne samo što nema, nego ja to velim s ljubomornošću — ne može ni biti. Štoviše — kad bi mi netko dokazao da je Krist izvan istine i kad bi bilo realno da je istina izvan Krista, ja bih radije ostao s Kristom nego s istinom.«¹⁹

Druga izjava kao da dopunjava prvu: »Vjera se konačno svodi na ovo tjeskobno pitanje: može li današnji čovjek, Evropejac, vjerovati u Kristovo Božanstvo ili ne, jer u tome je sva vjera?«

Krist po Dostojevskome daje smisao Zemlji: »To je bio najbolji čovjek na Zemlji i on joj daje smisao da postoji. Sav planet i sve što je na njoj — veli Dostojevski — bez toga čovjeka su prazni. Nije bilo sličnoga, niti će ga biti poslije, niti ikada . . .«

¹⁹ V. STANOJEVIĆ, ibd., str. 233.

»Moj Hosana je prošao kroz strahovito čistilište sumnje!« Priča se jedna zgodica, koja se zbilila pod kraj života Dostojevskoga, kad je već bio priznat kao duhovni vođa svoga naroda. Kad je došao na ples, što ga je priredila školska mladež u Petrogradu, plesači su zastali, a muzika je neko vrijeme kolebala, pa je onda i ona prestala. Mladi parovi došli su k njemu i molili ga da im govori o Kristu. I on je tako govorio do zore u plesnoj dvorani o »Kristovoj istini«.

U književnim skicama našla se izreka: »Napisati knjigu o Kristu.« A vjerujemo da bi Dostojevski znao mnogo toga reći o Kristu kad mu je omladina visjela o riječi cijelu noć.

Dva velika prijatelja, a idejni protivnici — Dostojevski i Solovjev pružili su sebi ruke u zajedničkoj ljubavi prema Kristu. To je simbolika, koja proročki govori o sjedinjenju Istoka i Zapada preko ateizma.